

80/81

Ciutats capitals medievals

2015

VICENÇ M. ROSSELLÓ I VERGER
Universitat de València

La molinaria valenciana, arran d'un llibre de Tomàs Peris

Acaba d'eixir *Els molins d'aigua valencians (segles XIII-XIX)*¹, tema que, abans de la dècada del 1980, no havia preocupat gaire els nostres lletraferits o investigadors, que el devien situar en una àrea indecisa i conflictiva entre la indústria i l'agricultura. Hi havien entrat *pro domo sua* G. Mayans a mitjan segle XVIII², Vicent Branchat (1784-1786), defensor de les regalies, i F. X. Borrull (1828), tots, *casualment*, rendistes o propietaris de molins. La darrera contribució d'un cert gruix i ben valuosa correspon al pintoresc investigador Nicolau Primitiu Gómez (1928), que no tenia molí, però fabricava instrumental per a la moltura.

Fora del nostre país, Marc Bloch havia desvetlat el 1935 als *Annales* l'atenció per la molinaria d'aigua i d'altres historiadors estrangers com Gautier-Dalché, Bonnassie i qualche espanyol com García Cortázar o Orcástegui havien saludat el tema. L'hidraulisme valencià hagué d'esperar la dècada de 1980 (Oliver, 1983; Palanca i Gregori, 1986; Rosselló, 1989)³. Un número monogràfic d'aquesta revista *Afers* (1993) acabà per engegar la proliferació d'estudis posteriors i un col·loqui sobre «Els molins hidràulics valencians», celebrat el 1996 i publicat el 2000, se centrà en l'andalusisme i l'arqueologia extensiva. Cal remarcar les

¹ Tomàs Peris Albentosa, *Alfons el Magnànim*, València: 2015, 422 pp.

² *Escritos económicos* (1976), p. 320, edició d'A. Mestre.

³ *Molinos harineros de agua; Del gra al pa els molins* i «Els molins d'aigua a l'Horta de València», respectivament.

contribucions del professor T. Glick i L. Martínez Sanmartín (2005). Ha estat cosa d'aquest segle i final de l'anterior la valuosa catalogació del patrimoni hidràulic dirigida per J. Hermosilla (*Recuperem patrimoni*).

Tècnica i geografia

He de confessar d'antuvi que no sóc neutral en aquest afer i —vulga no vulga— maldaré per dur l'aigua al meu molí. Alguns historiadors no havien comptat amb la tècnica i no comprenien els condicionants de funcionament de l'artefacte: els vaig «tirar un capot» quan calgué. Un investigador com Tomàs Peris ha comprès perfectament l'entranya de la molinaria i s'ha escar-rassat a dilucidar-la amb un extraordinari pertret metodològic, documental i bibliogràfic, tractant de resoldre la qüestió —un plat exquisit de la història social de la tècnica— amb una perspectiva evolutiva.

Els canvis d'ús o de tecnologia obliguen a considerar els molins fariners, drapers, paperers, arrossers (ja presents, el segle XV), les almàsseres, els dedicats a l'espart o a la seda. Molins *nous* foren emplaçats, de vegades, sobre antics-casals, com els industrials de l'Alcoià o de la Vall d'Albaida, amb una trajectòria irregular de pujades i baixades que depenien de la demanda de farina, del poblament oscil·lant, de l'auge de l'arrossar (segle XVIII, sobretot), del paper de fumar (segle XIX), tot combinat amb el declivi del domini senyorial, per assolir un zenit moliner a mitjan Vuit-cents.

Un o dos de cada deu molins acabarien per no ser fariners. Tenim notícies de molins arrossers medievals (segle XV) que consistien en un joc de maces que picaven l'arròs propulsades per una roda d'eix horitzontal⁴, distints dels posteriors, abundants a les zones marjalènques des dels segles XVII o XVIII, que esclafaven l'arròs amb moles horitzontals (d'eix vertical, òbviament) que interposaven una làmina de suro. Sovint, com Cabanilles comenta a Benimuslem, eren molins fariners convertibles. Els batans tèxtils, molins drapers o *pilateres* estan documentats des del 1264 i assoliren una vertadera esplendor durant els segles XV i XVI per ser substituïts en part pels molins paperers en les dues centúries següents, especialment a l'entorn d'Alcoi i Bunyol. Hom discuteix si es movien amb rodes d'eix horitzontal o vertical. Al segon cas haurien hagut de mester engranatges de llanterna, com els de les sénies, que en perjudicaven força el rendiment. T. Peris esmenta, de més a més, altres ginys dedicats al sucre, la pólvora, l'oli, com també els martinets anostrats per a la manufactura metàl·lica, i no s'oblida de les «reconversions» estacionals de «multiús».

⁴ Em resistesc a emprar la confusió expressió «roda vertical».

Un geògraf físic —com el que escriu aquestes notes— no pot escapar de dos factors deterministes: la disponibilitat hídrica i el desnivell que implica energia. Abans de consideracions sobre models andalusins o feudals, cal esbrinar els criteris per emplaçar els casals que n'expliquen la distribució geogràfica, sense oblidar els factors físics, poblacionals i econòmics. Qualcú hauria d'afegir-hi els molins de vent i els camins d'accés, l'aportació del blat castellà, aragonès o importat per via marítima...

La doble xarxa molinera hidràulica —molins petits a la «muntanya» i grans a les hortes extenses— té implicacions diverses. T. Peris distingeix a) els «molinars», «complexos d'instal·lacions industrials concentrades (p. 73), sense regs»; b) els molins de riu que, de vegades, estan exposats a la destrucció provocada per les revingudes i c) els molins instal·lats sobre grans séquies de reg on frueixen de les «eaux superflues», en expressió de Nadault de Buffon (1843), la situació dels quals considera «aleatòria». Ho diu el nostre autor perquè no hi ha trobat normes consuetudinàries ni jurídiques que els col·loquin en capçalera o cua del sistema. Rostària i cabal decidirien juntament amb la proximitat de nuclis urbans. Resulta envitricollat treure conclusions sobre molins alçats durant sis o set segles, en condicions socials, econòmiques i jurídiques —jo hi afegiria les climàtiques— ben diverses.

La continuïtat tecnològica obliga a insistir en el predomini dels molins d'eix vertical (o de «roda horitzontal»), basats en un rodet d'alems de fusta, artefacte senzill i reposable. L'autor descarta d'antuvi la dicotomia de rodes «verticals/feudals» i «horitzontals/andalusines». Tanmateix, caldria precisar, a propòsit de la distinció entre molins «de rampa» i els «de cup» —qüestió de cabal i rost—, que les rodes d'eix vertical no turbinen l'aigua en sentit estricte, sinó que la deixen caure. Reconec que la dinàmica de fluids és un dels capítols més enrevessats de la física, però els molins de «canal oberta» o rampa funcionen sobretot per impulsió. El cup, cal ajustar-lo al desnivell i sempre a un cabal més tost escarrañsit. Els cups dependents de fonts petites oscil·len entre 5 i 12 m de salt. Els molins de rampa, en canvi, no solen depassar 1,5 o 2 m de desnivell als casals del Guadalaviar o del Millars. El quadre 5.1 que consigna les dimensions dels cups (altària i diàmetre), capacitat de les basses i diàmetre de les moles a la Vall d'Albaida (Sendra 1998) és ben instructiu.

La tècnica de la mólta fou objecte de detallades ordinacions del gremi de moliners de València (1605 i 1776, per exemple) quan començaven a introduir-se les «moles catalanes» procedents de la gran pedrera de Montjuïc i que solien fer un diàmetre de sis pams. Després vingueren les «moles franceses» i, a poc a poc, entre els segles XIX i XX, els molins tradicionals entraven en declivi. Aquest anotador, quan a final de centúria cercava un molí, solia trobar una xemeneia...

Economia i societat

Tomàs Peris opina que la confrontació andalusí-feudal, caldria traduir-la en econòmica i/o climàtica, depenent del cabal disponible i, no tant, del desnivell. Glick observa a les hortes periurbanes molinars *vigilables* prop de l'assut i d'altres, a la cua de la séquia, que no eren gens conflictius. L'estacionalitat dels molins fariners roman condicionada per les variacions del cabal hídic i les exigències del regadiu, cosa que confirma l'abundantíssima informació del Vuit-cents (pp. 132 i ss.). La prioritat del reg en temps de sequera podia afectar, fins i tot, els molins de capçalera. La subsidiarietat de la molineria tingué excepcions, sobretot quan les necessitats alimentàries primaven.

Els controls reials, feudals o senyorials i, fins i tot, els municipals tenien un component econòmic traduït en les apetències monopolístiques. Per començar, el que anomenen els autors «monopoli banal» rau en l'obligació dels vassalls de dur només el forment a moldre als ginys dels respectius barons de la senyoria i als dels oficials de la corona al cas dels reialencs. L'establiment de molins —que implicava una renda emfitèutica— era un dret feudal i de la reialesa. La *regalia* seria tramesa als senyors territorials durant els segles XIV i XV, com assenyalen les cartes de poblament. Vicent Branchat (1784-1786), demostrant una parcialitat proborbònica evident, maldà per recuperar la *regalia*.

Comptat i debatut, el monopoli seria efectiu durant segles, però amb moltes excepcions dins els reialencs: la molineria comercial, segons Glick i Martínez Sanmartín (2000), arribaria a depassar la molineria feudalitzada (p. 240). En el mateix sentit monopolístic, però, apareixeria un gremialisme familiar —dinasties de moliners arrendataris de casals diversos— i un cert control municipal.

La historiografia atlàntica clàssica emfatitza la renda *detreta* als camperols, extrem que la documentació no invalida ni de molt. De més a més, remarca la conflictivitat que el nostre historiador s'afanya a transformar en complementarietat. Jo diria que a la «crònica de successos» de la història destaquen més les anomalies que no el fluir de la vida habitual. En tornaré a parlar més avall.

El paradigma historiogràfic

Tot i excedir les meues competències, no em puc estar de relativitzar alguns tòpics de la historiografia més o menys marxista: banalitat, oposició «horitzontal/vertical», excedent de renda, anàlisi social... molt rebregats a

propòsit de la molineria. Ni vull ofendre ningú, ni provocar cap polèmica; en tot cas, una reflexió. Em centraré en dues qüestions, la dicotomia andalusí/feudal, introduïda per Pierre Guichard, Miquel Barceló i la seva escola i la conflictivitat entre hortolans i moliners.

Caldria matisar —pel que fa al País Valencià, almenys— l'oposició de models andalusí/feudal que l'escola de Barceló ha plantejat amb una perspectiva social a base de l'arqueologia extensiva, la toponímia i la documentació. El model andalusí compta amb una societat clànica i igualitària i funciona en espais regats que solen tenir el molí al final del sistema. Al capdavant de la séquia jussana o extremal hi havia, en efecte, molins valencians, encara el segle XIV, però no eren únics⁵.

Els molins feudals responien a un model de societat dual —vassalls *vs.* senyors àvids de renda— que s'hauria caracteritzat pels artefactes d'eix horitzontal a la capçalera del sistema. L'àmbit valencià, tanmateix, en documenta ben pocs, tot i que multiplica els casals a partir de la invasió cristiana. Peris fa una demolidora desconstrucció de l'esquema dual on la tecnologia del cup perdura fins i tot als molins «de rampa» on la mola volandera roça solidària amb el rodet d'eix vertical.

La conflictivitat lligada al feudalisme és el segon tòpic que hom hauria discutir. S'observa en èpoques de crisi com la de la transició postconquesta i durant l'expansió molinera de les acaballes de l'antic règim, és a dir, darrer terç del segle XVIII i primera meitat del XIX: hi deuen contribuir els factors econòmics i mercantils dels quals sabem ben poc. Tomàs Peris deslliga els conflictes de la feudalitat i en minimitza el caràcter estructural denunciat pels historiadors que pressuposen una felicitat prevalença del reg sobre la molineria, a l'inrevés de la societat feudal. Concretant les causes de discussió, l'autor del llibre comentat detalla a) els perjuís dels molins als hereters, entre els quals el més reiterat és el *regolf*, sobretot a les planes fluvials. T. Glick (1988) en narra un cas històric, el molí d'en Perfeta (1446) a l'Horta de València. El *regolf* provocava l'augment del nivell al caixer de la séquia d'entrada al molí, podia *sorregar* els camps immediats i destorbava —al frenar el flux— el repartiment de l'aigua als llauradors jussans (d'avall)⁶. El «consum d'altitud», però, és un miratge, tot i que la mala anomenada dels moliners en provinga. b) Una segona raó de conflicte serien els danys que els hereters infligien als moliners, especialment per l'estacionalitat contraposada. Tot i amb això, la

⁵ Els molins de la Séquia de la Vila de Mallorca —no justament situats a la cua— esdevingueren, de la nit al dia (després del Repartiment), d'andalusins a feudals. Tots devien ser d'eix vertical.

⁶ Un *derramador* o sobreixidor i una *almenara* o bypass servien per resoldre el problema.

primàcia industrial només s'ha comprovat als nuclis de Banyeres o Alcoi en qualque època de desabastiment de farina a la ciutat de València. c) Les discussions de moliners eren clàssiques entre jussans i sobirans (com les dels hereters). La lògica oposició que s'instal·lassin nous casals es dona, sobretot, els segles XVIII i XIX. Els moliners tenien l'obligació de mantenir les séquies, escurar-les, *escaixerar*-les (Ordinacions de Favara, 1701), reparar els trencs del *trast* corresponent i vigilar que els sobirans complissin. La discriminació dels moliners de la séquia de Montcada, el segle XVI, no els permetia ser sequiers, ni elets, ni síndics.

El balanç dels conflictes que presenta T. Peris és optimista. Potser hi ajudava la fragmentació territorial entre jurisdiccions de reialenc, senyories i universitats. Tot i l'habitual preeminència del regadiu, podien estipular-se acords locals que tenien en compte la circumstància geogràfica, com s'esdevingué (segles XIII-XV) a l'Horta, on la prelació dels molins s'imposava en casos d'emergència⁷. La posició de l'autor ressenyat, de 1992 ençà, és «la conflictivitat de baix nivell i la complementarietat». Tal volta podríem parlar de convivència.

El llibre: acabatall

La provada modèstia de l'amic Tomàs em permetrà començar pel capítol de retrets. El primer i més greu va dirigit al corrector que suposadament li ha imposat l'editora; l'autor escriu millor que el que pot deduir-se del resultat —sovint contradictori— de la revisió. Sobta l'ús inadequat de la preposició amb l'objecte directe («no beneficiava a cap espai irrigat»), reiterat al llarg del text; la substitució de *només* per *sols*, la de *fins i tot* per *inclús*, els gerundis inapropiats, la confusió entre el substantiu *molinar* i l'adjectiu *moliner*; a banda de mots espuris massa sovintejats. No manquen confusions de gènere (*marge*, per exemple) i expressions incorrectes com a «mecanisme motriu», etc. que un corrector conscient no hauria de tolerar.

Hom podria atribuir a l'autor determinades repeticions, cas dels molins arrossers, o emprar expressions incorrectes com la de «perímetre irrigat», que deriva de la recerca francesa i de l'arqueologia extensiva. No seguiré per aquest camí. Ara vénen els mèrits.

L'edició, des del punt de vista tipogràfic, és ben satisfactòria i està enriquida per il·lustracions nombroses i adients que procedeixen en majoria de l'arxiu

⁷ No oblidem que la unitat més habitual de mesura del cabal, després de la *fila*, era la *mola*.

de la Diputació Provincial de València i, no tantes, de l'Arxiu del Regne de València i d'altres fons. Els vint-i-un apèndixs que completen el volum donen suport al text al sistematitzar bona part de la informació o reforçar-la amb transcripcions de documents remarcables. La bibliografia dona fe de la perspiciàcia i diligència de l'autor: 270 títols, 60 dels quals pertanyen a l'òrbita del malaguanyat professor Miquel Barceló i 18 són collita pròpia d'en Peris. Les 989 notes a peu de pàgina —algunes excessives o repetides amb *trop de zèle*— estalonen d'una manera sòlida l'argumentació historicogeogràfica i donen pistes per a la comprovació de les idees força del llibre.

* * *

Durant cinc anys o més, he tingut sobre la taula l'original d'aquest llibre, detall que denota no sols el meu interès pel tema, sinó també la meua connexió ideològica amb l'autor que, de més a més, m'ha fet a mans diversos articles encara inèdits. Declarar-lo «autoritat en la matèria» no m'escauria; seran els lectors que ho decidiran a la vista d'una tenaç i assídua feina d'arxiu i del fil argumental de les teories, tot i els problemes d'escala —geogràfica i temporal— que hi puguin trobar. Tractar la molinaria medieval, moderna i contemporània com un objecte total implica un risc afegit de considerar-ne la inèrcia tècnica i socioeconòmica. Crec que l'autor l'ha assumit i superat amb la modèstia i valentia d'un historiador responsable. Aquest paràgraf ho demostra:

Al principi del segle XVI les comunitats rurals valencianes encara estaven integrades, en gran part, per propietaris de terres regades. No era una societat igualitària. Els contrastes en l'estructura de la propietat ja eren forts, de manera que hi havia propietaris menuts i grans hisendats. Però l'equivalència entre veí i propietari de terra irrigada encara era molt àmplia, d'ací l'operativitat de les institucions municipals com òrgans idonis on tractar i resoldre les qüestions hidràuliques. Per contra, en la segona meitat del segle XVIII, més de dos terços del veïnat que integrava les comunitats rurals eren criats o jornalers marginats dels fòrums on es debatia la gestió de l'aigua, canvi que provocà importants modificacions en el govern de les séquies (p. 352).